

An aerial photograph of the Eusebiuskerk in Amsterdam, showing the church's complex roof structure and surrounding urban environment. The church is a large, historic building with a prominent central tower and multiple gables. The roof is a mix of dark and light grey tiles, with some sections under construction or repair. The surrounding area includes a canal to the left, a street with parked cars and pedestrians to the right, and a courtyard with trees and construction materials in the foreground. The lighting suggests a bright, sunny day, casting long shadows across the roof and the surrounding area.

DE EUSEBIUSKERK, KLAAR VOOR DE 21STE EEUW

Werkboek restauratie en
herbestemming 2007-2022

INHOUD

Inleiding	7
Overzicht restauratieperiodes	10
1. De maatschappelijke discussie over de Eusebius	12
Aya Eusebia	16
2. De restauratie en herbestemming van de toren	18
2.1 De gevallen steen in 2007	19
2.2 De restauratie van de toren	20
2.3 Uitgangspunten bij de restauratie van de toren	23
2.4 De zoektocht naar vervangende natuursteensoorten	25
2.5 Het westvenster van de toren	27
2.6 Twee glazen balkons	29
2.7 De historische presentatie van WOII	30
2.8 Bijzondere momenten tijdens de restauratie	31
3. Bouwbeeldhouwkunst in de 21ste eeuw	32
3.1 Het beeldhouwwerk aan de toren	33
3.2 De luchtboogbeelden aan de kerk	35
3.3 De nieuwe luchtboogbeelden van Arno Coenen	41
4. Restauratie en herbestemming van de kerk	42
4.1 Restauratie van schip, transepten en koor	43
4.2 Natuursteen aan de kerk	45
4.3 De Cuyperskamer	46
4.4 Archeologie	48
4.5 De servicekelder	50
4.6 De zijentrees	51
4.7 De letterhekken	52
4.8 De Eusebiuskerk en het zuiderportaal	54
4.9 De vensters	56
4.10 Het westvenster van de Annakerk	58
4.11 Een duurzaam energieconcept	60
5. Het interieur van de kerk	62
5.1 Het praalgraf	63
5.2 Het harnas	67
5.3 De grafkelder	68
5.4 De zonnewijzer	70
5.5 De historische presentatie	71
5.6 Carillon, luidklokken en uurwerken	72
5.7 Het Strümpferorgel	73

6. Het werkproces	74
6.1 Lean samenwerken	75
6.2 Traditioneel vakmanschap met hedendaagse middelen	78
6.3 Arnhem School of Heritage	78
6.4 Het bestuur en de bouwmanager	80
6.5 Het Projectteam	80
6.6 De adviseurs	80
6.7 Het team van de aannemer	80
6.8 De vertegenwoordigers van de overheden	81
6.9 Meerjaren onderhoudsplan	81
7. Financiering, subsidies en sponsoring	82
Begrippenlijst	86
Bijlage 1. Beschrijving van het huidige gebouw	88
Bijlage 2. Nieuw beeldhouwwerk	89
Bijlage 3. Overzicht steensoorten	116
Nawerk	118
Colofon	120

Arno Coenen maakte nieuwe beelden voor de zuidoostkant van het koor. Ze zijn in 2022 geplaatst.

Wat de Eusebius betreft, ben ik in een goede periode gedeputeerde geworden. Telkens als ik het provinciehuis bezoek, kijk ik uit op het prachtig gerestaureerd kerkgebouw. Een gebouw met eeuwigheidswaarde. En wat een cadeau voor Arnhemmers. Een hele generatie die de Eusebius zonder steigers kan bewonderen. Dat doet iedereen goed! ■ De Eusebius is in veel opzichten een spraakmakend gebouw. Onder meer door haar rijke geschiedenis en de weelderige architectonische waarde. Maar ook vanwege de discussies rond de restauraties en het beeld dat het gebouw altijd in de steigers staat.

Zo ook weer omstreeks 2010 toen bleek dat de toren en kerk opnieuw ingrijpend moesten worden gerestaureerd. Volop laaide in stad en regio de discussies op over hoe het verder moest met de Eusebius. De meningen over de restauratie van dit iconische rijksmonument liepen, op zijn zachtst gezegd, uiteen. De Stichting Eusebius Arnhem (SEA) ging aan de slag met de uitwerking van de plannen voor de restauratie, herbestemming en verduurzaming van de toren en kerk. ■ Met de steun van het rijk, provincie en gemeente, werd in 2011 gestart met de werkzaamheden aan de toren en in 2018 met de werkzaamheden aan de kerk. Nu 11 jaar later is de Eusebius geheel uit de steigers en is het gebouw klaar om een centrale plek in de samenleving te worden voor ontmoeting, cultuur en beleving. Het is bijzonder om te zien dat met de restauratie van de Eusebius en de enorm opgeknapte, omliggende pleinen een geweldige impuls is geven aan het centrum van Arnhem. ■ Nu wordt ingezet op de transformatie van de Eusebius van evenementenhal naar een museale topattractie voor een breed publiek. Het bestuur heeft de eerste stappen in die richting al gezet met de nieuwe toevoegingen. Ik denk aan de glazen balkons, de Eusebius Experience over de slag om Arnhem, de historische presentatie de Glorie van Gelre, de voor publiek toegankelijk gemaakte grafkelder en crypte, de moderne luchtboogbeelden van kunstenaar Arno Coenen, het eeuwenoude harnas van hertog Karel van Gelre (wat als internationaal topstuk geldt) en de overgang op stadswarmte. Hierdoor is de Eusebius nu al een spannende plek voor een jong en oud publiek uit binnen- en buitenland. ■ Het is mijn stellige overtuiging dat de Eusebius nu al zoveel interessants te bieden heeft dat dit zeker veel bezoekers zal gaan trekken.

Ik wens u veel leesplezier met dit boek. Het informeert u over het proces, de samenwerking tussen partijen en de uitvoering van de restauratie, herbestemming en verduurzaming van de kerk en wat daar verder omheen aan activiteiten heeft plaatsgevonden. Nu kent u het verhaal achter alle werkzaamheden. Laten we nu zelf gaan ervaren wat de gerestaureerde Eusebius ons te bieden heeft!

Peter Drenth
gedeputeerde Cultuur en Erfgoed, Provincie Gelderland

Stijl Opheij van aannemingsbedrijf Nico de Bont werkt aan het grote westvenster van de toren.

INLEIDING

Begin 2022 is de restauratie van de Grote of Eusebiuskerk in Arnhem afgerond. De toren was al in 2019 klaar. Het betekent de afsluiting van een proces van vijftien jaar.

Het natuursteenblok dat in 2007 van de toren viel, bleek op een structureel probleem te wijzen. Door de hoge prognose van de restauratiekosten in 2010 (€ 90 mln.), kromp het draagvlak voor het behoud van de Eusebius. Langzame verloedering van de iconische kerk dreigde. Ook de omgeving van de kerk lag er toentertijd troosteloos bij.

Door bundeling van alle aanwezige kennis van het projectteam, waarin adviseurs, aannemer, steenhouwer, ambtenaren en opdrachtgever deelnamen, kon in 2013 op basis van uitgebreid onderzoek voor de restauratie en herbestemming een realistische kostenbegroting gemaakt worden. De begroting kwam uit op € 32,5 mln. Dit bedrag maakte het mogelijk dat er stap voor stap gewerkt kon worden aan de verbetering van de Eusebiuskerk.

Door een geraffineerd lean-restauratieproces in combinatie met ketensamenwerking zijn de totale kosten

Dit boek beschrijft het proces van de restauratie en herbestemming in de periode 2007 – 2022. Het is een echt werkboek geworden, waarbij de gemaakte keuzes worden toegelicht. Ook geeft het een inkijkje in de praktijk van samenwerken tussen de vele partijen die bij de restauratie betrokken waren.

voor restauratie en herbestemming binnen de begroting gebleven, dit ondanks de huidige overspannen economische situatie. Zo is wat eerst een bodemloze put leek, door een strakke uitvoering en regie een haalbaar en beheersbaar project gebleken.

De toren is met een restauratiehorizon van vijftig jaar gerestaureerd. De restauratiehorizon van het kerkgebouw is twintig à dertig jaar.

De toegankelijkheid en aantrekkelijkheid van de Eusebius voor het publiek is sterk verbeterd. Twee grote nieuwe zijentrees zijn gerealiseerd. De Verhalen uit de Eusebius zijn voor het publiek geopend. Het noodgebouw, een doorn in ieders oog, is na vijftien jaar eindelijk gesloopt. Ook is een belangrijke stap gezet in de verduurzaming van het monument. Door de uitbreiding van de vloerverwarming en de aansluiting op het stadswarmtenet is het gebruik van fossiele brandstoffen met zeventig procent vermindert. Er zijn spectaculaire glazen balkons aan de toren gehangen waardoor het bezoek aan de kerk sterk is toegenomen. Ook de omgeving van de Eusebius heeft door de Jansbeek en de bebouwing op het Kerkplein een metamorfose ondergaan. Mensen zijn weer trots

op de Eusebius en dit stuk van de stad.

De functie van de Eusebius is verschoven van "partycentrum en evenementenhal" naar "toeristische culturele trekpleister en icoon van de Gelderse geschiedenis". Door de gezamenlijke inspanning van de overheden, de Stichting Eusebius Arnhem, de sponsors en de Vrienden, is het gelukt de restauratie en herbestemming succesvol af te ronden.

De restauratie van de Eusebius was jarenlang het grootste natuursteenproject in Nederland. De werkzaamheden liepen tegen de grenzen van de natuursteencapaciteit aan die in Nederland en omstreken beschikbaar was. Hierdoor was een zo efficiënt mogelijke organisatie van het project nodig. De restauratieketen is daardoor geïnnoveerd. De ervaringen uit de eerste fase van de restauratie, die van de lantaarn, waren aanleiding om van de tegenwoordig gebruikelijke aanpak met aanbestedingen af te stappen. Door het werk aan te besteden, ontstonden er voortdurend discussies over tekeningen, meerwerk en wie waarvoor verantwoordelijk was.

Bij de restauratie van de Eusebius werden "ketensamenwerking" en "lean bouwen" geïntroduceerd.

Van bovenaf gestuurd naar samen en efficiënter werken. Iedereen moest zich vrij voelen om zijn kennis in te brengen.

Van belang daarbij was een volledig transparant werkproces tussen de partners in de keten, die de intentie uitspraken zich voor langere tijd aan het werk te verbinden.

Ketensamenwerking en lean werken gaan over het optimaliseren van het proces. Hierin worden dan zo veel mogelijk verspillingen en nutteloze stappen weggenomen en wordt er zo veel mogelijk expertise opgebouwd. Er worden onder geen beding concessies gedaan aan het ambachtelijke werk, de kwaliteit en het aantal werknemers ten opzichte van een gebruikelijke situatie.

Door het werken met ketenpartners was er zeer weinig verloop in de medewerkers die bij de restauratie waren betrokken. Dat gold ook voor de vertegenwoordigers van de drie overheden, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Provincie Gelderland en de gemeente Arnhem. De bouwvergaderingen kregen daardoor, naast de formele rol in de besluitvorming, ook al gauw het karakter van een denktank, waar ideeën in een vroeg stadium werden afgetast, waar nodig bijgestuurd of ook wel vroegtijdig verworpen. Hierdoor was de besluitvorming efficiënt en was ieders betrokkenheid bij het project groot.

Dit boek is primair bedoeld als verantwoording naar subsidieverstrekkers en sponsors. Daarnaast is het te gebruiken als naslagwerk voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, voor provincies, gemeenten en archieven. Tot slot is het natuurlijk ook bedoeld voor de vele geïnteresseerden in de Eusebiuskerk.

RESTAURATIES DOOR DE EEUWEN HEEN

1609
Grote onderhoudsbeurt

1636, 1648, 1673
Onderhoud door
'kerkmetselaars'

1757-1760
Groot onderhoud

1851
Grote ingreep in interieur

1883-1928
Grote restauratie

Architect Pierre Cuypers legde in 1883 een begroting neer voor de restauratie van het Zuiderportaal, maar de kerk had onvoldoende middelen om dit plan te laten uitvoeren. Dat er iets gedaan moest worden was duidelijk, de kerk en toren waren in een slechte staat. In de jaren 90 van de 19e eeuw ontwikkelde J.W. Boerbooms plannen voor de restauratie van het gebouw, daarbij begeleid door Pierre Cuypers. Hij werd ondersteund door de bouwkundige H. Portheijne jr., terwijl C.B. Posthumus Meijes zich richtte op de restauratie van het interieur. Het plan was de kerk en toren in drie fasen te restaureren, koor, schip en transepten en toren.

De restauratie van het exterieur ving aan bij het koor in 1895. De restauratie van het interieur was een jaar eerder begonnen met het verwijderen van witsellagen en het terugbrengen van de polychromie. In 1901-1902 werd de restauratie afgesloten met het terugbrengen van de in 1633 en 1783 verwijderde gewelven. Vanwege deze gewelven waren luchtbogen nodig om de krachten af te dragen. Buiten het toevoegen van de luchtbogen werden bij de exterieurrestauratie de vensters vervangen in Bentheimer zandsteen en goten in Belgische hardsteen. De zoon van Pierre, Joseph Cuypers, raakte na het overlijden van Boerbooms in 1899 betrokken bij de restauratie van de kerk. In de eerste decennia werd gewerkt met een mengeling van steensoorten zoals te zien is aan het koor. Na de transepten werd het schip voornamelijk met Franse kalksteen gerestaureerd. Bij de restauratie van het schip werden de luchtbogen bezet met figuren, terwijl de bogen aan het koor zandstenen hogels kregen. Toen in 1928 de toren bereikt was en het werk stil viel door geldgebrek was het zuiderportaal, waar het allemaal mee begonnen was, nog niet gerestaureerd.

1945-1964
Restauratie en herbouw

Snel na de Bevrijding stelde het Rijksbureau voor de Monumentenzorg de architect B. Boeyinga aan als architect voor de restauratie van de kerk en toren. Direct na de Bevrijding werden de ruïneuze delen van de kerk gezeurd en ging het werk van start. In 1947 was de nieuwe kap gereed op het koor en het transept, waarna de gewelven in het transept werden aangebracht. Het duurde tot oktober 1949 voor er na het herstel van het koor werkelijk begonnen kon worden met werk aan het schip, waar delen van de gevel en de zuidelijke pijlers van het schip opnieuw moesten worden opgebouwd. Eind 1950 was het schip tot aan de kap gereed en een half jaar later van een kap worden voorzien. Uiteindelijk kon de kerk in 1952 in gebruik worden genomen. Omdat het orgel verwoest was, werd in 1951 een ander orgel gekocht. Dit was een laat 18e -eeuws orgel dat in Amsterdam door de beroemde orgelbouw Strumpfner was gebouwd voor de Evangelisch Lutherse kerk. In 1951 viel een stuk van een gewelfrib naar beneden. Onderzoek wees uit dat de brand grotere schade had aangericht dan aanvankelijk was onderkend. De natuursteen had door de brand de inwendige structuur deels verloren, waardoor onderdelen hun inwendige samenhang voor een groot deel hadden verloren. Dit betekende een forse nieuwe opgave. Besloten werd eerst het schip af te werken en vervolgens met het koor aan de slag te gaan. De ruwbouw van het schip kwam in 1952 gereed en werd in gebruik genomen. Uiteindelijk werden nog drie pijlers in het schip en acht in het koor vervangen omdat men twijfelde aan de interne stabiliteit en was de hele restauratie van de kerk gereed in 1961. Van de Toren was, nadat de te zeer beschadigde delen waren weg gehaald, slechts een deel van de eerste geleding overleefd gebleven. De wederopbouw van

de toren liep aanvankelijk gelijk op met die van de kerk tot aan de tweede geleding. De tweede geleding moest helemaal opnieuw worden opgebouwd en ook hierbij werd het ontwerp van Boerbooms gevolgd. De herbouw hiervan begon in 1959. Over het opnieuw bouwen van de in stijl nogal afwijkende classicistische lantaarn was met het niet eens. In grote lijnen hechtte de Arnhemse bevolking aan de oude vormgeving, maar het gemeentebestuur wilde een nieuw ontwerp. Een teken van een nieuw begin. Bij een prijsvraag in 1954 werd het ontwerp van Th. Verlaan gekozen. Hij ontwierp een bekroning die losjes gebaseerd was op de lantaarn van de Domtoren in Utrecht en hoger was dan de oorspronkelijke. Uiteindelijk kwam de toren in het najaar van 1964 uit de steigers, twintig jaar na de verwoesting. Als sluitstuk volgde eindelijk, meer dan 80 jaar nadat Cuypers de noodzaak had aangetoond, in 1965 de restauratie van het Zuiderportaal.

1976-1981 Restauratie

In maart 1974 viel een stuk van een rib uit een gewelf van het zuidertransept en vermorzelde een kerkbank. Bij een storm in 1972 had de kerk al behoorlijke schade opgelopen. Die twee gebeurtenissen luiden een volgende restauratiecampagne in. Onder architect Riemersma volgde een vrij ingrijpende restauratie waarbij veel (tufstenen) natuursteenwerk werd vernieuwd. In de vensters werden, weer in Ettringer tufsteen) bredere montants aangebracht in de hoop de toren al niet te stijve vensters, meer stabiliteit te geven. In deze periode is het interieur van Diakenkamer, nu Cuyperskamer, verdwenen en zijn toiletten gebouwd met een nieuw gemaakte toegang naar het noordertransept. De restauratie werd in 1983 voltooid met het aanbrengen van de houten vloer.

1992-1994 Restauratie toren

Na de restauratie van de kerk bleek ook de toren grote gebreken te vertonen. Net als aan de kerk bleken de tufstenen onderdelen snel in kwaliteit achteruit te gaan. Eind jaren 80 werd onderzoek gedaan dat inderdaad grote gebreken aan het licht bracht. Om de restauratie te kunnen bekostigen werd een stichting in het leven geroepen die de toren moest exploiteren. Onderdeel van de plannen van de stichting was het aanbrengen van een lift. Terugkijkend was dit een gouden greep. De stichting voor exploitatie van de toren ging snel samen met de al sinds 1983 bestaande stichting die als doel had het kerkgebouw beter te exploiteren. In de jaren 1992-1994 werd net als bij de kerk eerder, veel natuursteenwerk uit Ettringer tufsteen vervangen. Het waren vooral pinakels en balustraden die vernieuwd werden, en een aantal beeldhouwde kraagstenen. Naar later bleek, is de restauratie van het Ettringer tuf niet ingrijpend genoeg geweest. In deze periode zullen ook de verstevigingen van de vensters zijn aangebracht in de vorm van stalen I- en H-profielen. In 1994 is in de Annakapel het glas in loodvenster "Simon de Zeloot" geplaatst dat afkomstig is uit de toen afgebroken kleine Eusebius.

2011-2022 Huidige restauratie toren en schip

1. DE MAATSCHAPPELIJKE DISCUSSIE OVER DE EUSEBIUS

Door Ton Schulte

De Eusebius als evenementenhal voor houseparty's en poppenbeurzen: op de foto de kerk tijdens de Mode Biënnale in de zomer van 2009.

“Sloophamer of bouwsteiger”, de laatste restauratie van de Eusebiuskerk maakte heel wat los in Arnhem. Het feit dat deze zoveel weerstand opwekte was tekenend voor de positie van het gebouw in de stad, maar resulteerde – letterlijk en figuurlijk – in een omarming.

We schrijven anno 2009. De Gelderse hoofdstad zat danig met zichzelf in de knoop. Het grandioze nieuwbouwproject Arnhem Centraal was nog steeds een gapende bouwput, het Rijnboogplan dat met zijn haven de Arnhemse binnenstad eindelijk aan de Nederrijn moest leggen verdeelde de stad in voor- en vooral tegenstanders, de mondiale kredietcrisis manifesteert zich zichtbaar in leeg- en stilstand en tot overmaat van ramp leek ook nog de Eusebiustoren van ellende uit elkaar te vallen. Daarmee was de stad terug bij af. De restauratie uit de jaren 90 lag nog vers in het geheugen en nu moest alles over voor een veelvoud van de miljoenen die toen al in het monument waren gestoken. Hoeveel was niet duidelijk. Tot nader order werd de toren ingepakt door een steiger, die om het aanzicht ietwat vriendelijker te maken werd bekleed met een doek. Hierop stond een grafische vertaling van het bouwwerk in al zijn glorie afgebeeld. Dit maakte het er volgens critici niet beter op: “een mislukte Christo”, “laffe roze schaamlappen” en “een bedrukt condoom”. Burgemeester Krikke wilde er per se een klok op, zodat iedereen kon zien hoe laat het was. Hoog tijd voor iets nieuws volgens sommigen.

Arnhems eigen Gedächtniskirche

In de stad ontvlamde de discussie over de toekomst van Arnhems voornaamste monument van geschiedenis en kunst. Daarbij gingen zelfs stemmen op om “dat ding” af te breken en te vervangen door een parkje of een gebouw waar je wel iets aan hebt. Ook niet goedkoop en (mede daarom) nooit een serieuze optie, maar het tekende wel de toon van het debat. Sloophamer of bouwsteiger luidde dan ook de titel van het stadsdebat dat de Gemeente in samenwerking met het dagblad de Gelderlander op 5 oktober 2011 organiseerde. Drie opties lagen daarbij voor: een allesomvattende restauratie, waarbij de kerk weer in zijn naoorlogse glorie hersteld zou worden; een sobere restauratie van alleen de noodzakelijke onderdelen om de kerk veilig en functioneel te houden en tot slot gecontroleerd verval, rondom de kerk een parkje met een hoog hek zodat vallende stenen geen gevaar zouden vormen. Hiermee zou de Eusebius zich volgens sommigen eindelijk kunnen verwezenlijken als de oorlogsrüine die het in feite was, na de oorlog gingen er immers ook al stemmen op om de verwoeste kerk te laten staan zoals de Gedächtniskirche in Berlijn. Deze variant was volgens experts echter veel te gevaarlijk want zij achtten het niet onmogelijk dat een gevelwand in zijn geheel zou kunnen instorten met alle gevolgen van dien. “Sloop van Eusebius gepasseerd station” kopte de krant daags na het debat. Bovendien bleek uit een enquête van de Gelderlander (voorafgaand aan het debat) dat het merendeel van de ondervraagde Arnhemmers (tachtig procent) voorstander van restauratie was, maar wel moeite had met de kosten daarvan. Geen wonder want er werden astronomische bedragen genoemd in de range van 60-100 miljoen. De kerk “zelf” stelde zich nederig op. Hans Winters was als toenmalig voorzitter van de Stichting Eusebius natuurlijk voorstander van restauratie, maar het moest “met de stad” en mocht “niet te veel kosten”.

‘Een mislukte Christo, lafzoe schaamlappen of een bedrukt condoom’; het steigerdoek werkte op veel Arnhemmers als een rode lap.

Architectuurcentrum CASA organiseerde begin 2010 een event over heden, verleden en toekomst van de Eusebius. De restauratie van de kerk stond in de jaren daarop meermaals op het programma.

Museum, modehuis of moskee?

Je kunt de Arnhemmer een chronisch gebrek aan historisch besef verwijten, maar de kerk had in die jaren ook een niet al te best imago. Naast sporadische diensten en de jaarlijkse nieuwjaarsreceptie van de gemeente deed het monument voornamelijk dienst als evenementenhal en werd verhuurd voor beurzen, feesten en partijen. Paranormaalbeurs en danceparty's brachten de bezoekers wel in hoger sferen maar hoorden thuis in de Rijnhal. Voorafgaand aan Open Monumentendag organiseerde het Arnheems architectuurcentrum CASA op dinsdag 6 september 2011 een discussieavond over de toekomst van de Eusebius. Het debat in de stad concentreerde zich tot dan toe vooral op de torenhoge kosten. Het feit dat dit zoveel weerstand opwekte was tekenend voor de positie van het gebouw in de stad. Centraal stond daarom de vraag: hoe kan de kerk weer een centrale plek krijgen in het hart van de stad en de harten van haar bewoners? Welke functie(s) zouden er in dit rijksmonument passen en hoe ver kun je daarbij gaan? Het gaat erom dat Arnhem zich kan herkennen in de kerk, aldus monumentdeskundige Ubbo Hylkema. 'Wat is Arnhem eigenlijk is dan de oervraag, want als je dat weet tref je ook wat de Eusebius moet zijn'. Museum, modehuis of moskee, 'het begint bij durf en draagvlak'.

Nieuw Elan

Het draagvlak was gering, de Arnhemmer moe van alle grote projecten en bovendien was het crisis. Maar juist die crisis zorgde voor een omslag in het denken en een nieuw elan. Na de gemeenteraadsverkiezingen in 2010 trad in Arnhem een nieuw college aan zonder de PvdA die decennialang de dienst had uitgemaakt. De 'Rivella-coalitie', waarin tegenstrijdige politieke smaken als SP en VVD samengingen nam afscheid van de grote projecten en zette een streep door het Rijnboogplan en de dito haven. Voor de zuidelijke binnenstad werd een alternatief plan ontwikkeld dat beter betaalbaar was en zich – in tegenstelling tot de grootse stedenbouwkundige ingrepen van Manuel de Sola Morales – meer aanpaste aan de maat en schaal

van de binnenstad. Historische verbindingen en de Jansbeek zouden in ere worden hersteld, de Markt en het Kerkplein heringericht. Hiervan profiteerde de Eusebius. De kerk, die binnen "Rijnboog" slechts een bijrol speelde, kwam nu meer centraal te staan en werd weer het ijkpunt van de stad.

Historiserende herinrichting

In 2013 vormden zo'n tweehonderd Arnhemmers hand in hand een levende ketting en gaven de Eusebius een symbolische knuffel als steunbetuiging voor de restauratie, die zo nu bleek voor veel minder kon worden uitgevoerd dan eerder geraamd. Het was het startschot voor diverse inzamelacties, maar luidde ook de omslag in waarbij de kritiek verstomde en de kerk letterlijk en figuurlijk werd omarmd door de stad. Als vanouds. In de wederopbouw was het gebruikelijk om monumenten stedenbouwkundig als solitair te presenteren, maar voor de verwoesting van 1944-1945 was de kerk een integraal onderdeel van het stedelijk weefsel. Deze historische situatie werd ook het streefbeeld bij de metamorfose van de binnenstad. In 2014 begonnen de werkzaamheden aan het Paradijs, een inbreiding van stadswoningen en herenhuizen in historiserende trant waardoor het sleetse terrein tussen Markt en Rodenburgstraat promoveerde van achterkant tot voorkant. Hiermee kreeg de stad min of meer de Trompetsteeg terug, die vanwege zijn fraaie zicht op de Eusebiustoren in het collectieve geheugen was blijven hangen. Op het Kerkplein landde de nieuwbouw voor het Focus Filmtheater, waarvan centrale trappartij een reïncarnatie vormt van de Torensteeg, die voor de oorlog door het bouwblok voor de kerk liep. Belangrijker nog is dat Arnhem met de bebouwing van het naoorlogse Kerkplein door Focus en het daarachter gelegen wooncomplex "De Martinus" (een verwijzing overigens naar Arnheems oudste patroon, de voorganger van Eusebius) eindelijk verlost werd van deze winterige vlakte midden in de stad. Gevolg van het opheffen van dit "plein te veel", zoals het Kerkplein ook wel bekend stond, was dat de weekmarkt werd verplaatst naar waar deze thuishoort. De Markt, eeuwenlang

Als aftrap voor de actie 'Samen sterk voor de Eusebius' omarmden op zaterdag 19 oktober 2013 zo'n tweehonderd Arnhemmers de Eusebiuskerk. Burgemeester Krikke vertolkte volgens De Gelderlander het gevoel van velen: "Ik vind het hartstikke leuk."

Fier staat de Eusebius in de steigers. De prent die Edwim Peters in 2017 vervaardigde verbeeldt de omslag van de stad. Okimono maakte er zelfs een T-shirt van.

Disneyficatie avant la lettre. Moeten de steigers niet gewoon blijven staan voor een droomvlucht langs deze 'dolle kermis'? Pagina uit de Nieuwe Arnhemse Krant - NAK, 2015.

Arnhems centrum, werd decennialang misbruikt als parkeerplaats, maar heeft door de recente restauratie weer zijn oude statuur gedeeltelijk hervonden. De excellente restauratie en nieuwbouw van het Huis der Provincie (BNA Gebouw van het Jaar 2018) dragen daar zonder meer aan bij. De stad draait zich langzaam maar zeker naar de rivier met de Jansbeek – in feite de ruggengraat van de “historiserende” herinrichting van de zuidelijke binnenstad – als blauwe loper richting Nederrijn. De kerk vormt een voorname schakel in deze historische en nieuwe verbindingen.

Gezamenlijke geschiedenis

Cruciaal daarbij was doorbraak van het transept, zoals Hylkema in 2011 al voor ogen had: ‘zodat het leven van de stad de kerk in kan stromen en de Markt wordt aangesloten op de rest van de stad’. Deze nieuwe ingangspartijen maken de kerk niet alleen beter toegankelijk, ze zijn bovenal tekenend voor de gedurfde aanpak en de wijze waarop de Eusebiuskerk zich opende naar de stad. Vanaf 2017 werd de toren gaandeweg weer

uitgepakt en als cadeau aan de stad opnieuw in het licht gezet. De beide glazen balkons waren een instant Insta-hit. Het is de opmaat naar een veelbelovende toekomst waarin de Eusebius als “culturele topattractie” moet gaan dienen met een focus op de Slag om Arnhem en de Glorie van Gelre. Dit sluit mooi aan op oorspronkelijke functie van het gebouw als pelgrimskerk – toeristische trekpleister avant la lettre – waarbij bovendien vol wordt ingezet op wat de Eusebius ook is: Arnhems voornaamste monument van geschiedenis en kunst. Daarmee heeft de kerk meer nog dan voor de drommen toeristen in eerste plaats een functie binnen de stad. Nu het geloof niet meer zo beleden wordt, is een gezamenlijke geschiedenis immers hetgeen dat Arnhemmers samenbrengt. Want of je hier nou nieuwkomer of geboren en getogen bent; alle Arnhemmers maken deel uit van het verhaal van de stad. Daar staat de Eusebius voor.

Ton Schulte is kunst- en architectuurhistoricus